

Un subiect interesant îl reprezintă comerțul cu metal, unde credem că Moesia Superior și Dacia au jucat un rol important. Cum avea loc acest comerț cu metal (sub forme de lingouri sau obiecte) și care era poziția statului roman având în vedere *controlul și modul de exploatare* nu numai a minelor dar și a officinelor metalurgice aflate sub paza armatei? Conform cu *Codex Theodosianus*, exportul de metal (în principal fier) era interzis în *barbaricum*, la fel cu eel al armelor din fier. În același timp, se cunoaște faptul că cotinii, seminție ce locuia în parte pe teritoriul Cehiei și al Slovaciei de azi, își achita obligațiile față de Imperiu sub forma unui tribut în fier (în sec. II). Or, poate apărea posibil și un comerț în interiorul teritoriului locuit de barbari.

În cap. 12, în strânsă corelare cu celelalte descoperiri sarmatice din Câmpia Panoniei, sunt analizate ritul de înmormântare, cultul morților, etnicul populației, orientarea mormintelor.

În *periodizarea culturii materiale sarmate* întăbim următoarele etape: 1) *timpurie*: faza I (din momentul stabilirii sarmaților în Câmpia Panoniei, aflați în alianță cu quazii); faza II (sfârșitul sec. I — începutul sec. II) când s-ar fi stabilit pe malul stâng al Tisei, Crișurilor (noi credem că mai puțin pe Mureș) pentru că, într-o a doua etapă, așezările lor sî se îndepărteze mult de linia drumurilor din *barbaricum*; 2) *mijlocie*: de la războaiele marcomanice (167—179), relațiile economice cu romanii sunt mai restrinse. În Câmpia Panoniei au loc permături importante economice, dar și militare. 3) *tîrzie*: faza *timpurie*: apariția unor triburi de roxolani: romanii numai pot deține nici un control asupra *barbaricum*-ului, nu sunt documentate distrugerii de așezări; faza *mijlocie* — epoca Diocetian până în timpul campaniei lui Constantius II 357/358; faza *hunică*

cu puține informații literare despre sarmați, doar cu prilejul atacurilor asupra Daciei Ripensis și a provinciei Valeria; 4) *Sfârșitul istoriei sarmatice*, datorat unor distrugerii în așezările corespunzătoare perioadei hunice.

După un bogat aparat critic urmează cap. 14; *Catologul tuturilor descoperirilor sarmatice*. În sfârșit, 59 de planșe în care sunt grupate tipologic categoriile de piese discutate cu evoluția lor în timp, hărți și grafice atestând densitatea apariției anumitor categorii de piese etc. și, apoi, 159 de planșe, care cuprind inventarul unor descoperiri cu numărul marcat pe planșa respectivă. Astfel organizat, materialul oferă posibilitatea unei consultări rapide și implicit o imagine clară asupra locării descoperirii.

Lucrarea D-nei Andrea Vaday este un studiu profund asupra elementelor componente ale culturii materiale și spirituale sarmate, și, printr-un efort îndelungat și asiduu de investigație, marchează un pas înainte, îndeplinind o veche cerință impusă de descoperirile ultimelor decenii. Analiza până în detaliu a anumitor elemente caracteristice pieselor discutate, ca dealtfel și efortul permanent de corelare a descoperirilor cu lumea romană, nord-pontică ori chiar barbară dovedesc o cunoaștere și o stăpînire a unei vaste și diverse documentări bibliografice. Încercările permanente de reconstituire a habitatului sarmaților iazigi, a portului lor etc., dovedesc o putere de sinteză deosebită și, mai ales, oferă un exemplu de cum ar trebui cercetate elementele de cultură materială barbară. Ne-am permis cele câteva observații și în ideea că ele vor ajuta la deslușirea unor aspecte privind relațiile provinciei Dacia cu lumea romană.

Doina Benea

BORIS D. BORISOV, *Djadovo. Bulgarian, Dutch, Japanese Expedition, I, Mediaeval Settlement and Necropolis (11th—12th Century)*, Tokai University Press, Tokyo, 1989, 410 p.

Cercetarea tell-ului din apropierea localității Djadovo, reg. Sliven, situat la circa 8 km de Nova Zagora, rezultat al unei viețuiri foarte deșe în același spațiu, din neolitic până în evul mediu, a constituit parte integrantă a unui proiect interdisciplinar bulgaro-olandezo-nipon menit a cerceta în principal problemele formării și evoluției *etnos*-ului trac.

În acest context, a fost realizată pe parcursul a șase campanii (1978—1983) și cercetarea exhaustivă a unui sit arheologic datând din sec. XI—XII, primul de acest fel în Bulgaria de sud-est.

Volumul monografic referitor la așezarea și necropola medievală de la Djadovo¹ reprezintă o primă contribuție din seria rapoartelor finale asupra cercetărilor de aici și constă în publicarea de către misiunea arheologică mai sus amintită a manuscrisului cercetătorului bulgar Boris Borisov.

¹ Pentru rapoartele preliminare privind săpăturile de la Djadovo vezi B. Borisov, *Expedition Thracika*, 1, 1980, p. 95—123; 3, 1982, p. 5—26; 5, 1983, p. 5—104.

După o introducere privind descrierea tell-ului de lângă Djadovo și a specificului activității misiunii internaționale amintite (cap. I), Boris Borisov prezintă succint situația istorică a nord-estului Traciei în sec. XI—XII (cap. II). Următoarele zece capitole conțin rezultatele cercetărilor întreprinse în așezarea și necropola de lângă Djadovo, precum și concluziile arheologice-istorice ale demersului autorului volumului.

În cel de-al treilea capitol, referitor la probleme de stratigrafie și topografie, se evidențiază faptul că așezarea și necropola medievale acoperă împreună o suprafață de circa 7 800 m², suprapunând uneori un nivel de viețuire aparținând secolilor IV—VI, altelei direct nivelurile viețuirii preistorice. Se insistă asupra faptului că așezarea a avut caracter nefortificat pe toată durata existenței ei, la nevoie locuitorii folosindu-se de ruinele fortificației bizantine timpurii, fără însă a se înregistra refacerea acesteia în evul mediu. Cu prilejul cercetărilor au fost înregistrate 27 de locuințe, unele de suprafață, altele ușor adâncite, 48 de resturi de podine, complexe de locuire fiind dotate cu instalații de gătit și încălzit, precum și 23 de spații de depozitare și un mare număr de gropi menajere (tratate în cap. IV). Partea din lucrare afectată necropolei (cap. X) conține aprecieri asupra caracteristicilor de rit și ritual ale celor 226 de morminte cercetate (dintre care 223 cu orientare creștină, unul oriental est-vest și două în poziție chireită), precum și considerații asupra unei biserici cu pictură murală din care s-a păstrat doar colțul sud-vestic și care a servit probabil drept lăcaș de cult comunității de lingă Djadovo.

Materialul arheologic rezultat a fost tratat în capitole aparte, referitoare la unelte (această secțiune a lucrării trebuind relaționată de cititor cu cea despre economic, ambele ocupându-se de fapt de principalele ocupații ale locuitorilor așezării rurale de la Djadovo și de instrumentele de rigoare), la arme și piese de harnașament, la ceramică și obiecte de podobă, ultimele, numeroase și variate, provenind atât din așezare, cât mai ales din necropolă.

Se fac precizări asupra ponderii însemnate în rândul ocupațiilor locuitorilor, a agriculturii (a cărei practicare este documentată prin descoperiri de fiare de plug, rame de hârleț, sape, cosoare, seceri) și a meșteșugurilor, fie că este vorba de olărie, fie de prelucrarea metalelor și a lemnului (vezi în acest sens descoperirile de ciocane, dălți, topoare, sfredele, precum și a osului și cornului (dovediți de piesele pentru tolbă). Se remarcă marea cantitate și varietate a obiectelor metalice fie prelucrate local, fie obținute prin intermediul schimbului, indiferent că este vorba de unelte agricole sau meșteșugărești, de instrumente folosite pentru confecționarea îmbrăcăminte, de obiecte de

uz casnic dintre cele mai diverse (cuțite², gripei³, amnare, vase de aramă, balamale, lacăte, chei) sau de arme (capete de buzdugan și vârfuri de sulițe și săgeți) și piese de echipament (atât pentru cal, cât și pentru călăreț).

Ceramica, tratată în cap. VII al monografiei, ocupă un loc important în economia volumului, fiind împărțită în două mari categorii, uzuală și artistică. Prima categorie include borcane, farfurii, ulcioare, oale cu o toartă, vase amforoidale, amfore—doar din tipul piriform cu gura îngropată și lorți suprainălțate —, vase de provizii, capace și sfeșnice. Ne simțim datorii a atrage atenția, deși acest lucru s-a făcut în repetate rânduri până acum⁴, asupra neînțelegerii ce mai domnește încă în legătură cu destinația unei forme ceramice considerate de către majoritatea arheologilor bulgari drept sfeșnice⁵, în timp ce cercetătorii români au demonstrat că sunt capace de vase⁶. Este interesant totodată de remarcat faptul că forme ceramice, precum oalele cu o toartă (vezi p. 142—169, fig. 173—198), capacele (vezi p. 201—204, fig. 231) sau torțile de vase decorate cu creștături (vezi p. 210—211, fig. 239) prezente la Djadovo, sunt semnalate pentru spațiul dobrogean de-abia începând cu sec. XIII⁷. În ceea ce privește categoria ceramicii

² O parte dintre aceste cuțite (vezi *Djadovo* p. 105, fig. 113) sint de fapt bricege.

³ Autorul volumului menționează aceste piese ca fiind răzuitoare din fier cu destinație casnică (vezi *Djadovo*, p. 103, fig. 115), fără alte precizări. Este vorba de fapt de ustensile folosite la curățirea de cocă a covetei în care se frământa pâinea și care au o largă circulație în timp (cf. P. Diaconu, *Activități economice*, în P. Diaconu, S. Baraschi, *Păciul lui Soare. Așezarea medievală (secolele XIII—XV)*, II, București, 1977, mai departe *Păciul lui Soare*, II, p. 41—43, fig. 28/1, n. 70—77).

⁴ Vezi S. Baraschi, *SCIV*, 23, 1972, 4, p. 613—614; idem, *SCIV*, 24, 1973, 2, p. 348—350; idem, *SCIVA*, 27, 1976, 2, p. 285; ibidem, *Ceramica din așezarea medievală (secolele XIII—XV)*, în *Păciul lui Soare*, II, p. 57.

⁵ Vezi în acest sens S. Baraschi, *SCIV*, 23, 1972, 4, p. 613—614 și n. 13. Unii dintre puținii arheologi bulgari care consideră drept capace formele respective sunt I. Džambov (cf. *Djadovo*, p. 200 și n. 78) și P. Gatev, *Razkopki i proučvanija*, 12, 1985, p. 96; vezi în acest sens și S. Baraschi, *SCIVA*, 40, 1989, 2, p. 194, n. 22.

⁶ Vezi S. Baraschi, *SCIV*, 23, 1972, 4 p. 609—617 în general și p. 614 în specia pentru argumentația legată de funcționarea litatei forme ceramice în cauză.

⁷ Vezi în acest sens S. Baraschi, în *Păciul lui Soare*, II, p. 51—57, 59.

considerate „artistice”, aceasta include ceramica decorată cu angonă aurie, cu angobă roșie, smălțuită (inclusiv cea pictată) și cu sgraffito. Cantitatea mare de ceramică aparținând speciei decorate cu angobă aurie, descoperită la Djadovo și publicată anterior⁸, a prilejuit cercetătoarei Silvia Baraschi considerării interesante⁹ asupra prezenței ei nu numai pe teritoriul actual al Bulgariei¹⁰, dar și într-o serie de așezări medievale din Dobrogea, cum ar fi Capidava, Dinogetia, Păcuiul lui Soare, Nufăru¹¹. Această specie ceramică poate fi considerată fără îndoială o componentă a lăriei sec. XI—XII din spațiul balcano-dunărean¹². În ceea ce privește ceramica smălțuită, remarcăm singularitatea vaselor cu decorație antropomorfă, precum și utilitatea, pentru comparații cu așezări precum Dinogetia și Nufăru, a prezentării ceramicii decorate prin pictare sau în tehnica sgraffito.

În capitolul referitor la materialul numismatic descoperit și problemele datării așezării, sunt publicate 39 de emisiuni monetare bizantine, identificate de Ivan Jordanov, reprezentând piese din clasa monedelor anonime datate în anii 976—1025, 1025—1028, 1028—1034, 1060—1065, precum și monede emise în timpul împăraților Constantin X Ducas (1059—1067), Alexios I Comnenul (1081—1118), pre- și postreformă, Ioan II Comnenul (1118—1143), Manuel I Comnenul (1143—1180), Andronic I Comnenul (1180—1185), Isaac II Angelos (1185—1195). Dacă nu pot oferi elemente sigure în privința datării începuturilor așezării, despre care se apreciază în mod corect că s-ar plasa cam la mijlocul sec. XI, din cauza largii circulații a emisiunilor anonime pe parcursul întregului veac, monedele oferă în schimb indicii pentru încheierea vieții aici la sfârșitul sec. XII, probabil în jurul anului 1190, în contextul celei de-a treia cruciade. O pro-

blemă care ar trebui, poate, reanalizată, aici este cea ridicată de ultimele emisiuni monetare bizantine descoperite la Djadovo, considerate a fi emisiuni originale Isaac II Angelos¹³, (vezi p. 375, fig. 390 1a—4), dar pe care numismatul Ernest Oberländer-Târnovcanu le consideră (măcar pe unele dintre ele) drept așa-zise imitații bulgărești¹³. Prezența aici, în așezarea de lângă Djadovo, a imitațiilor după emisiunile lui Isaac II Angelos, fără ca acestea să fie precedate de imitații după emisiunile lui Manuel Comnenul ar putea constitui, eventual, o confirmare a opiniei potrivit căreia așa-zisele imitații bulgărești ar reprezenta de fapt emisiuni provinciale bizantine folosite la plata ostașilor de graniță din slujba împăraților constantinopolitani Manuel I Comnenul, Isaac II Angelos și Alexios III¹⁴.

Ultimul capitol, destinat concluziilor, prezintă aprecieri legate de caracterul rar al așezării de lângă Djadovo și de unele aspecte socio-demografice, insistându-se totodată și asupra strânselor relații cu Constantinopolul (vezi în acest sens prezența podoabelor de sticlă, a ceramicii smălțuite pictate și cu sgraffito, a monedelor și sigiliului bizantine).

Precizăm că ne aflăm în fața unei lucrări de înaltă, bine documentată, cu o bibliografie completă și actualizată, cu cataloage la finele capitolelor, cu o ilustrație bogată și de bună calitate, reprezentată de aproape 400 de figuri și de o serie de planșe și tabele. În general prezentarea grafică a volumului este de excepție, deși poate s-ar fi simțit nevoia unor planșe color, mai ales în ceea ce privește ceramica smălțuită și podoabele de sticlă.

Contribuție deosebită în domeniul cercetării arheologice a Bulgariei sud-estice, monografia despre așezarea și necropola medievală de lângă Djadovo oferă prin materialele prezentate informalii interesante și utile nu numai pentru spațiul bulgar în evul mediu în perioada dominației bizantine, dar și pentru spațiul geografic al Dunării de Jos, în special prin prisma realităților sec. XII.

Oana Damian

⁸ B. Borisov, *Expedition Thracica*, 1, 1980, p. 106—107 și pl. VIII/6; 3, 1982, p. 42 și p. 56/b, 57; 15, 1983, p. 3-1.

⁹ S. Baraschi, *SCIVA*, 40, 1989, 2, p. 187—198.

¹⁰ *Ibidem*, p. 191—192, n. 13—14; vezi de asemenea I. Stereva, *Arheologija Sofia*, 19, 1977, 3, p. 17.

¹¹ S. Baraschi, *op. cit.*, p. 189—191 și n.2—12.

¹² *Ibidem*, p. 198.

¹³ Informație P. Diaconu.

¹⁴ Vezi în acest sens P. Diaconu, *SCIVA*, 32, 1981, 3, p. 411 și n. 26.